

מפות-רישום קרקעות בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית

רות קרק וחיים גרבר

א. מיפוי קדסטרי בשלהי התקופה העות'מאנית

בשנת 1858 חוקקה האימפריה העות'מאנית את חוק הקרקעות, שמטרתו היתה שינוי ניכר באופן ניהול ענייני הקרקעות במזרח-התיכון.¹ לפני חקיקתו לא היה רישום קרקעות מסודר, לממשלה לא היה מידע על היקפן, מצבן ומעמדם של הקרקעות ואנארכיה גמורה שררה בתחום זה. אחת ממטרות החוק היתה ביטול שיטת המושאע, או בעלות קולקטיבית של כל אנשי הכפר על קרקעותיו. זאת ביקש המחוקק לעשות על-ידי חלוקה של הקרקעות לנחלות אישיות, ורישומן של אלו בספר מרשם הקרקעות, על שם המחזיקים.

הספרות המחקרית הקיימת גורסת שהחוק לא הביא כלל לתוצאה המקווה, כי רק חלק קטן מהקרקעות אכן נרשם והאנארכיה ששררה קודם, המשיכה להתקיים אף לאחר פרסום החוק. לאור מקורות חדשים משלהי התקופה העות'מאנית, נראה כי דעה זו מוגזמת במידה רבה, כמו רבות אחרות. מיסמכים ארכיוניים תורכיים מתחילת המאה העשרים, העוסקים בענייני קרקעות, מצביעים בבירור על כך ששטחים גדולים למדי נרשמו בספרי-מרשם הקרקעות, וכי פעילות זו התבססה על מפות קדסטריות ולא על תיאורים בעלמא. מתעודות בפנקסי הפרוטוקולים של המועצה המנהלת של מחוז ירושלים, המצויות בגנון המדינה ונוגעות לתחילת המאה העשרים,² אנו למדים כי כל הפונה למשרדי השלטון בענייני קרקעות, בין בעניין בקשה לרישום ובין בבקשה ליישוב סכסוך, חויב להציג מפה קדסטטרית של השטח הנדון. מפה זו שורטטה על-ידי מהנדס העיריה הקרובה. על קיומן של מפות כאלה מצביעות אף תעודות רישום קרקעות של פולה³ ושל 'גוש נוריס'⁴ (29 חלקות מאדמות הכפרים נוריס, עין ג'לוד ותל אל-פיר),⁵ שהועתקו מספרי הטבוי של נפות נצרת וג'נין. המפות הנזכרות בהן עדיין לא אותרו ולא נבדקו. מכך מסתבר כי הממשלה לא ערכה בעצמה וכיזומתה מיפוי שיטתי, אולם בידי התושבים נמצא מספר גדול של מפות קדסטריות. אולם במקרים מסוימים, במיוחד כשהדבר נגע לקרקעות ג'פתליק (קרקעות הסולטאן), יזם הממשל מיפוי מפורט ושיטתי, כפי שמסתבר לנו מתכתובת הנוגעת לנושא זה, שנחשפה לאחרונה.⁶ פרט לכך

1 על חוק הקרקעות והשפעתו ראה: ג' בר, מבוא לתולדות היחסים האגראריים במזרח-התיכון, 1800-1970, תל-אביב 1971, פרק שני.

2 פנקסי המועצה המנהלת של מחוז ירושלים מתחילת המאה העשרים, גנון המדינה, מ.א. 1322, 1323, 1327.
3 א' שפר מביא בספרו (מרחביה, סיפורו של מושב, תל-אביב 1979, עמ' 20-22), צילום ותרגום עברי של תעודת-רישום קניית אדמת פולה משנת 1910. בתעודה זו מודגש כי גבולות השטח הנדון 'סודרו ונרשמו במפה... בשיחה הביע א' שפר דעתו כי מפות רבות מסוג זה ניתנות לאיתור במשרדי רישום הקרקעות ותודתנו נתונה לו על כך. תודתנו גם לד"ר י' ברטל שהעמידנו על קיומו של מקור מידע זה.

4 מפת שטח 'גוש נוריס' מוזכרת בתעודה המצויה בארכיון בית חיים שטרומן, תיק 9, תעודה 6.

5 גנון המדינה, חטיבה 22, מיכל 3542, תיק 13, מס' 1-33.

ערך הממשל מיפוי למטרות מוגדרות, כמו, למשל, מיפוי אדמות המחלול של יריחו המצויות בידי זרים. על קיומן של עשרות מפות מסוג זה אנו למדים מתיעוד בעל אופי של סיפור בלשי, המצוי בגנזך המדינה. בניסיון לאיתור המפות המקוריות, שנערך על-ידי אנשי מחלקת הקרקעות המנדטורית בשנת 1922, הסתבר להם, על-פי רישום שנערך במשרדי הממשל העות'מאני בבית-שאן, כי ב-1910 נלקחו משם 48 מפות של קרקעות ג'יפתליק בארץ-ישראל, על-ידי מחמד ח'אלד, המזכיר הראשי של קרקעות המדינה בכיירות. על-פי מימצאי חקירת הבריטים, הועברו מפות אלו על-ידי ג'מאל פחה מביירות לדמשק ונמסרו לד"ר קרוגר, גרמני שניהן כמנהל חקלאי. הבריטים הצליחו לאתר שבע מפות בכיירות (6 של ביצות אגם החולה ואחת של סבייח' במחוז טבריה). בדמשק נמצאו שמונה-עשרה מפות נוספות, שמהן הוזכרו לפחות שש במיסמך מבית-שאן. במקביל קיבלו הבריטים מידי קלוואריסקי, נציג יק"א בחיפה, רשימה של ארבעים מפות של הג'יפתליק באזורי בית-שאן, צפת, ג'נין ושכם, ששורטטו על-ידי הרשויות התורכיות והיו מצויות בידי יק"א. אחד מן המוקדים העיקריים לחיפושים הבריטיים היה בקושטא, משום שלדעתם נשמרו שם עותקים של פנקסי הטבו ושל כל המיסמכים והמפות החשובים.⁶

לאחר שנודע לנו מן התעודות על קיומן של מפות, נתגלו לאחרונה העתקים של שתי מפות תורכיות השייכות לסוג הראשון שהוזכר כאן.⁷ אלו הן אולי המפות הראשונות מסוג זה שהגיעו לידיעתו של החוקר המודרני. במקרה נוגעות שתי המפות לקרקעות בעמק יזרעאל, אך ערכן העיקרי הוא בכך שהן מדגימות סוג שלם של מפות תורכיות שהיו קיימות ועדיין לא נתגלו.

ב. ניתוח המפות שנמצאו

המפות שנתגלו הן העתקה מאושרת של מפות תורכיות של הכפרים סמונה ואם קבי, המצויים בעמק יזרעאל, לא רחוק מנצרת. המפות המקוריות שורטטו על-ידי בכיר צידקי, מהנדס מחוז עכו, ב-12 בתשרי ת'אני 1318 (24 שעבאן 1320; 25 בנובמבר 1902). ההעתקה נעשתה על-ידי מודד ממשלתי בריטי (א' אנטבליאן?) ב-8 ביוני 1937, והוחתמה במשרד ספרי האחוזה בנצרת. הטקסט התורכי המופיע בשתי המפות הוא כמעט זהה ונאמר בו כדלהלן:

גבולות הכפר סמונה [או אם קבי במפה השנייה]. הנמצא בקדא נצרת, שהינם בכעלות נגיב סורסוק ביי, מנכבדי כיירות, ואחיו, סומנו על-ידי ועדה שנתכוננה במחלקת הצווים הנכנסים [?]. מפה זו המראה את הגבולות הנזכרים, אורגנה ושורטטה בעקבות בקשה, על-פי צו נעלה שהגיע [ממנהלת] הוילאית הנעלה, ואשר עותק שלו בנספח מספר 73 מתאריך 5 בחזיראן 1318 [18 ביוני 1902] של [מנהלת] מחוז עכו, על-ידי מהנדס מחלקת העבודות הציבוריות של [מחוז] עכו, בכר אפנדי. הגבולות שנבדקו וסומנו על-ידי הוועדה הנזכרת נמצאו בפנים המפה. אושר ב-24 בשעבאן 1320 ו-12 תשרי אל ת'אני 1318 [25 בנובמבר 1902].

בטקסט נוסף שהופיע על-גבי המפה בשפה התורכית נאמר:

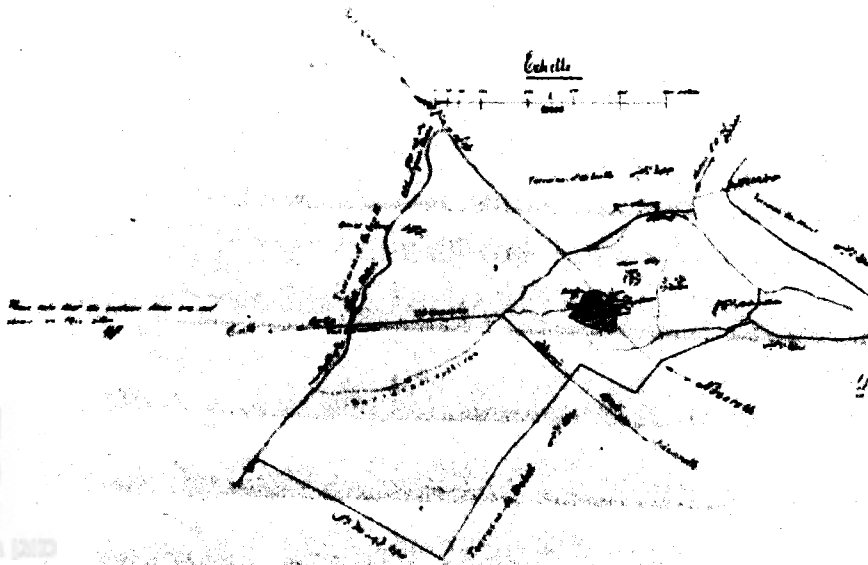
זוהי המפה של הכפר סמונה [או אם קבי במפה השנייה], שסומנה על בסיס גבולות

6 גנזך המדינה, שם.

7 גנזך המדינה, ארכיון המפות.

PLAN GENERAL DU VILLAGE DE SEMOUNE

Dressé Par L'Ingénieur du Mayet de Segoulet Beha Sidde

Legende

	1:100
	1:200
	1:500
	1:1000
	1:2000
	1:5000
	1:10000

Notes in French and Arabic script providing details about the map's scale and the village's layout. The text is handwritten and somewhat faded.

Notes in Arabic script, likely providing a description of the village or the map's purpose. The text is handwritten and somewhat faded.

מפת הכפר סמונה, שורטטה על-ידי בכיר צידקי

מפות-רישום קרקעות בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית

שנקבעו על-ידי ועדה מצומצמת שהוקמה מקרב הוועדה שנבחרה [מפקידי] קדא נצרת יחד עם פקיד מיוחד שמונה [ממנהלת] הוילאית.
תאריך: 17 בתשרין אל-אול 1317 [30 באוקטובר 1901].

מבחינה כרטוגראפית המפות פשוטות למדי ומצוינות בתכונות הבאות: קנה-מידה מספרי וקווי של 1:10,000; גודל מפת אם קבי — 54.5×39.5 ס"מ וסמונה — 51×56 ס"מ, כותרות בצרפתית ויתר פרטי המפה והמקרא דו-לשוניים ומופיעים בצרפתית ובתורכית, הצגה בשלושה צבעים — שחור, אדום וירוק. רוב פרטי המפה משורטטים בשחור, הדרכים והשבילים הודגשו באדום והשטחים המעובדים בירוק. הצבעים לא הועתקו כנראה על-ידי המודד הבריטי בצורה מושלמת, משום שקיים פער בין המקרא לבין המוצג במפה. על-פי הערת אותו מודד, לא הועתקו מן המפה המקורית אף קווי-הגובה שהיו כרווח אנכי של 10 מטרים. קווי-הגובה אלה מופיעים בהעתקה נוספת של המפות המקוריות שנעשתה בחברת הכשרת היישוב על-ידי קאופמן (ראה להלן). בגוף המפה צוינו מקורות-מים (מעייין), מבנים, חורבות ושמות מקומות שונים בשטח. וכן גבול השטח הנדון ובעלות האדמות הגובלות עמו (למשל אדמות עילוט, אדמות מעלול וכו').

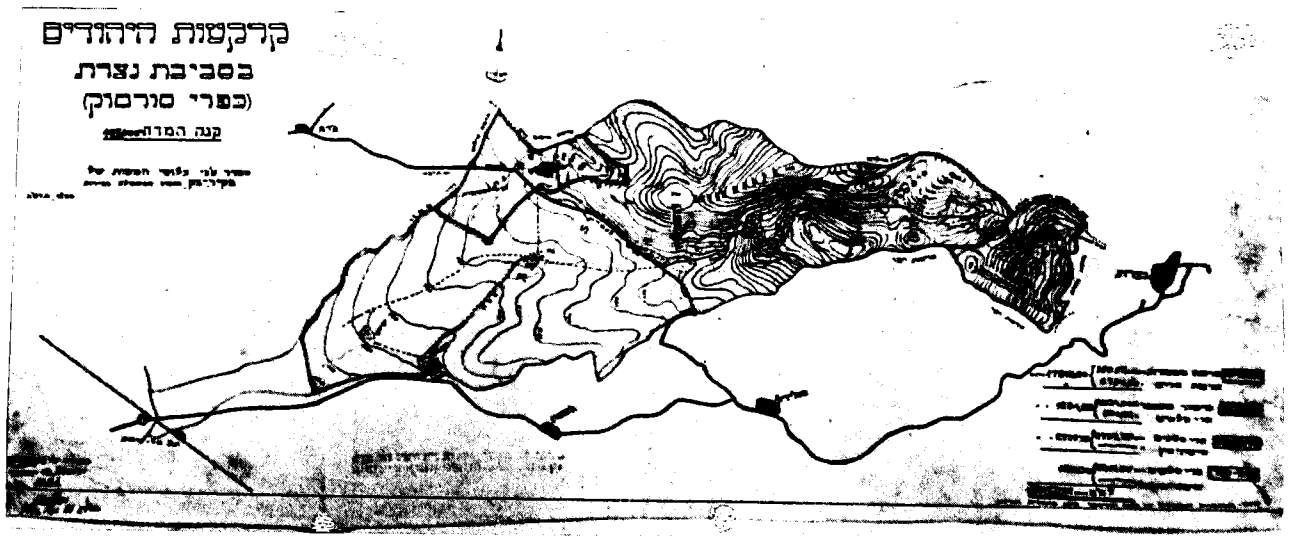
בתחתית המפה מופיעים פרט לשני הטקסטים בתורכית, שם המעתיק, הצהרתו על האותנטיות של ההעתקה, תאריך המפה המקורית וההעתקה וחותרת בשפות אנגלית, עברית וערבית של משרד ספרי האחוזה בנצרת. כמו-כן ניתן פירוט בדונאמים (תורכיים) של השטח המוצג בסך-הכול ושיעור השטח המישורי המעובד והשטח הטרשי מתוכו. במפת סמונה הגיע סך כל השטח ל-2,150 דונאמים תורכיים מהם 443 דונאם טרשים ו-1,707 דונאם מישור מעובד. כאם קבי היו מסך כל 1,380 הדונאמים התורכיים 135 טרשים ו-1,245 מעובדים. המקרא הינו דו-לשוני ובו תמישה פריטים: הרי סלעים, אדמה מעובדת, גנים וזיתים, דרך ודרך כפרית או שביל.

עדות לאותנטיות של ההעתקה הבריטית מצויה במקור נוסף שעשה שימוש במפות המקוריות לצרכיו. הכוונה לא' (ריכרד) קאופמן, שערך עבור חברת הכשרת היישוב ב-19 בינואר 1921, מפה של 'קרקעות היהודים בסביבות נצרת (כפרי סורסוק)'. מפה זו, ציין קאופמן, סודרה על-פי צילומי המפות של בכיר ביי, מהנדס הממשלה בביירות, בכסליו תרפ"א. היא כוללת את קווי-הגובה שהופיעו במפות המקוריות ולא הועתקו בשנת 1937, כפי שצוין לעיל. לפיה אנו למדים שהיו שתי מפות נוספות שערך בכיר ביי בגוש זה — של מעלול, כשטח של קרוב ל-18,000 דונאם, ושל סופספה כשטח של קרוב ל-3,000 דונאם. גבולות סמונה ואם קבי, המופיעים בצילום המוקטן של מפת קאופמן, זהים לאלה שהופיעו במפות סמונה ואם קבי בהן דנו. קאופמן אף צירף פירוט סך כול השטח בכל אחד מארבעת השטחים תוך חלוקתו להרי סלעים ולמישור מעובד.

ג. זיהוי האתרים

משני האתרים המופיעים במפות הידוע יותר בהיסטוריה של ההתיישבות במאה הקודמת הוא סמונה (המזוהה כשמרון הקדומה). כאן נערך ניסיון ההתיישבות החקלאית הראשון של צעירים וצעירות

8 צילום של מפה זו מצוי בבית חנקין בכפר יהושע, באלבום שהוגש כמתנה מחברת הכשרת היישוב ליהושע חנקין ביובלו. תודתנו נתונה לאילן טל מכפר יהושע אשר איפשר לנו את צילום המפה.

מפת קרקעות היהודים בסביבות נצרת (כפרי סורסוק), שורטטה על-ידי א' קאופמן

טמפלרים גרמנים, בשנת 1867 על קרקע שנחכרה מן הממשלה העות'מאנית. הם סברו, על-פי תעודות מתקופת התיישבותם,⁹ כי יזכו בתמיכת הממשל, משום שהתיישבו על קרקעות נטושות אשר בעתיד יוכלו להכניס כסף לאוצר המדינה העות'מאנית. תקוותיהם לא התגשמו. מפעלם עורר את קנאת ותאוות הבצע של פקידי הממשל בנפת נצרת, אשר התנכלו להם, למרות שנהגו בהתאם לחוק, ושילמו מיסים כנדרש, לא נישלו אדם ולא קמו על איש. הם הגיעו למצב שבו סבלו חרפת רעב ורבים מהם נפטרו ממלריה. בסופו של דבר ננטש המקום זמן קצר לאחר הקמתו. השטחים של סמונה ואם קבי נקנו בשנת 1878, בין יתר המקומות שנרכשו על-ידי בני משפחת סורסוק בעמק יזרעאל ובעמק זבולון.¹⁰ בשנת תרנ"א, בתקופת הביקוש הגדול מצד יהודים לרכוש קרקעות בארץ-ישראל (תקופת טיומקין), התקשר יהושע חנקין עם משפחת סורסוק על-מנת לרכוש את אדמות העמק. בגלל גורמים שונים שלא נפרטם כאן לא יצאה קנייה זו אל הפועל. כעבור שתיים-עשרה שנה שוב עמדה על הפרק קניית אדמות העמק מידי משפחת סורסוק על-ידי התנועה הציונית, כפי שנראה ממכתב הרצל לריינך מיום 4 ביוני 1903.¹¹ נראה סביר מאד שלצורך עיסקה זו שורטטו המפות של בכיר צידקי ביי לראשונה. גם הפעם לא בוצעה הקנייה. בשנת 1914 התקשר חנקין פעם נוספת עם משפחת סורסוק, לתכלית רכישת גוש מעלול ונוריס על-ידי המשרד הארץ ישראלי והבארון רוטשילד. הפעם נדחתה ההעברה בגלל פרוץ מלחמת-העולם הראשונה.¹² בשנת 1920 חידש חנקין את המשא-ומתן עם בני משפחת סורסוק לרכישת שני הגושים. חוזה המכר

9 א' כרמל, התישבות הגרמנים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים 1973, עמ' 13, 77-79, 172-171.

10 א"ל אבנרי, ההתישבות היהודית וטענת הנישול (1878-1948), תל-אביב תש"ם, עמ' 59.

11 י' ויץ, מגילת האדמה, ג, ירושלים תשי"ב, עמ' כז-ל.

12 שם, שם.

הסופי נחתם בין חנקין כבא־כוח הקרן־הקיימת־לישראל לבין בני משפחת סורסוק, כ־15 באוקטובר 1920, להעברת הגושים נוריס (חרוד) ומעלול (נהלל). ברור אפוא שהעתקת המפות על־ידי קאופמן, בינואר 1921, נעשתה בהקשר לחוזה זה. העברתם הרשמית של שני הגושים בספרי האחוזה חלה באוגוסט 1921. על שם הקרן־הקיימת־לישראל נרשמו אז 24,425 דונאם תורכי מאדמת גוש חרוד ו־18,612 דונאם תורכי מאדמת גוש נהלל (כולל סמונה ואם קבי), וביחד 40,483 דונאם מטרי. קנָה זו נערכה על דעת הוועד המוציא לפועל של הקרן־הקיימת־לישראל בארץ־ישראל (אוסישקין, אטינגר ורופין), ובניגוד להוראה מפורשת של האכסקוטיבה הציונית והנהלת הקרן־הקיימת־לישראל. על גוש נהלל עלה בספטמבר 1921 מושב העובדים הראשון בארץ, נהלל, והוחל בייבוש הביצות ובהכשרת הקרקע.¹³ על אדמות אם קבי נוסד בשנת 1933 קיבוץ כפר החרש.

¹³ "זימן, עם שנת היובל לקרן־הקיימת־לישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 43-46.